

REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN

TANULMÁNYKÖTET

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

**REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN**

TANULMÁNYKÖTET

SZERKESZTETTE

István Anna

**ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2018**

A kötet megjelenését a Trefort-kert Alapítvány
és a Zuglói Szlovákok Önkormányzata támogatta

SZAKMAI LEKTOROK

Tuska Tünde
Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-489-061-4

TARTALOM

ISTVÁN ANNA	
A tanulmánykötet elé.....	7
NYOMÁRKAY ISTVÁN	
A reformáció jelentősége a szellemi életben	9
VIG ISTVÁN	
Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában	15
BAJZEK MÁRIA	
Reformáció a 17-18. századi Muravidéken	29
CSÁSZÁRI ÉVA	
A 137. (138.) zsoltár szlovák-magyar, katolikus-református viszonylatban	43
PAVIČIĆ MLADEN	
Mojca Kumerdej <i>Kronosz Aratása</i> című regénye a szlovén reformáció és ellenreformáció tükrében.....	53
JAKOVLJEVIĆ DRAGAN	
Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán	67
MENYHÁRT KRISZTINA	
A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában	81
ISTVÁN ANNA	
A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai	105

RÁGYANSZKY GYÖRGY	
	A <i>Düsevani Liszt</i> (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása117
DUDÁS ELŐD	
	A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok.....129
ZSILÁK MÁRIA	
	A szlovák evangélikus irodalom gyökerei141
KISS SZEMÁN RÓBERT	
	Tájérombolás és tájépités Kollár <i>Észak-itáliai útirajz</i> -ában - Keszthely, Zalavár, Zalaapáti151
URKOM ALEKSANDER	
	Vallási terminológia a jelentősebb magyar-szerb két- nyelvű szótárakban163
JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA	
	Illúzió és dezillúzió között Comenius <i>A világ útvesztője</i> és a <i>szív paradicsoma</i> című művében179
DUDÁS MÁRIA	
	<i>A jó pap is holtig tanul</i> , avagy magyar és bolgár frazém- mák pap kifejezéssel193
LUKÁCS ISTVÁN	
	A horvátok szerepe az erdélyi vallási küzdelmekben a XVII. század első felében203
MANN JOLÁN	
	A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Kr- leža műveiben213

A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában

MENYHÁRT KRISZTINA

Abstract: The aim of the present paper are the contacts between the Protestants and the eastern Christian Church from the 16th until end of 19 century. The first dialogue was initiated in the theologians from Tübingen in the 1570th years, a few decades later Cirill Lukaris, a patriarch aiming for reforms, tried the communication out. At the beginning of the 19th century the British and American representatives of Protestant churches came in the territory of the Ottoman Empire, to evangelize Jews and Muslims, but soon changed their areas of activity and mostly concentrated on the non-Protestant Christian population. As part of this activity the missionaries organized the translating of Bible to the languages spoken there. The study examines in detail the role of the American missions in the Bulgarian Revival, and through the Bible translation in the consolidation of Bulgarian literary language.

Keywords: Protestants, Orthodox Church, Ottoman Empire, Bible translation, Bulgarians

BEVEZETÉS

A 16. század folyamán az európai kontinenst politikai és vallási ellentétek szabdalják. Az 1517-ben elkezdődött Reformáció és a rá adott részben vallási, részben politikai válaszok megszüntették a nyugat-európai terület addigi vallási egységét, miközben Keletről egyre jobban fenyegetett az oszmán veszedelem. Ebben a szituációban értékelődött fel a keleti keresztény egyház és azon belül a Konstantinápolyi Pátriárkatus (teológiai és politikai) álláspontja, és indultak el a hivatalos kapcsolat felvételi kísérletek. A jelen tanulmány célja ismertetni a protestánsok és a keleti egyház képviselői közötti hivatalos és informális kapcsolatokat, feltárni a tárgyalások

kudarcának okait, illetve bemutatni a protestáns missziók szerepét az Oszmán Birodalom a bolgárok nemzeti újjászülé-
tési és függetlenségi törekvéseiben.

KOMMUNIKÁCIÓ A KONSTANTINÁPOLYI PÁTRIÁRKATUS ÉS A PROTES- TÁNSOK KÖZÖTT

Az első kapcsolat felvételi próbálkozás, amely végső soron válasz nélkül maradt, Philipp Melanchton 1559-ben II. Ioasaph konstantinápolyi pátriárkához írt levele, amelyben ki-
állt amellett, hogy a protestánsok hűek a Szentíráshoz, illetve elküldte az Ágostai hitvallás görög fordítását is (BENZ 1949; ФЛОПОВСКИЙ 2014). A protestáns Nyugat és az ortodox Ke-
let közötti első teológiai eszmecsere a Tübingeni Egyetem teológus professzorainak, elsősorban Martin Crusius, (illet-
ve társai: Jacob Andeae, Johannes Brenz, Jacob Heerbrand, Lucas Oslander) kezdeményezésére jött létre. A leveleket II. Jeremiás pátriárkához írták, akit válaszaiban megírásában neves görög tudósok segítettek (pl. Johannes és Theodosios Zygo-
malas). A kapcsolat felvétel okai között kiemelendő, hogy a korai reformátusok nem szándékoztak újításokat bevezet-
ni a tanok terén, hanem éppen ellenkezőleg, arra törekedtek, hogy megtisztítsák az egyházat az évszázadok során bekerült újításoktól és rétegektől. Ehhez logikusnak tűnt a kora ke-
resztény egyházhoz, a keresztény múlthoz fordulni, amely-
nek szerves része a Rómától független keleti keresztény egyház is (ФЛОПОВСКИЙ 2014). Az első két levelet Stephan Gerlach, tübingeni teológus, lelkész juttatta el a pátriárká-
hoz, 1573-ban. Ezek aláírói Martin Crusius és Jacob Andeae voltak. Stephan Gerlach Ungnád Dávid, Sonneck báró, a né-
met-római császár nagykövetének lelkészeként utazott Kon-
stantinápolyba, ahol 1578-ig tartózkodott. Másik feladata volt, hogy közvetítsen egy esetleges protestáns–ortodox unió lét-
rejöttében, aminek érdekében öt éven keresztül folyamatosan kapcsolatban állt a Konstantinápolyi pátriárkatus képviselői-
vel, megfigyelte és tanulmányozta az egyházi tanokat és gya-
korlatot. Emellett több ízben is megpróbálta bemutatni a pro-

testánsok álláspontját, érvelt helyessége mellett, illetve régi filozófiai és egyházi könyveket vásárolt (ЦБЕТКОБА 1976). Benyomásait úti naplójában örökítette meg, amely a korszak egyik fontos forrása (bolgár nyelven vö. ГЕРЛЯХ 1976). Gerlach 1573. október 15-én adta át a pátriárkának J. Andreae és M. Crusius leveleit, és leírást közölt az egyházi vezetőről, környezetéről és a körülötte zajló intrikákról. Az 1574-es évi bejegyzésében részletesen bemutatta a pátriárkaválasztás rendszerét, a korrupciót, illetve az istentiszteletek és a bűntök rendjét. Véleménye szerint a pátriárka, II. Jeremiás, nem azért lett megválasztva, mert ő lenne a legméltóbb, hanem mert Kantakuzénosz¹ beárulta elődjét a pasánál, és ragaszkodott megválasztásához. Gerlach még néhányszor találkozott személyesen a pátriárkával, és végül sikerült érdemi, teológiai választ is kapnia a felvetett kérdésekre. Az első válaszlevél 1576. május 15-ei dátummal érkezett, és azonnal továbbították Tübingenbe. Tartalmát tekintve a szöveg semmi újat nem tartalmaz, az ortodox tan alapos, több ismert forráson alapuló bemutatásának tekinthető, emellett kitért azokra a protestáns tanokra, amelyet a pátriárka semmiképpen sem fogadhatott el (ilyen a Filioque problematikája, az Eukarisztia, a bűnbánat stb.), és foglalkozik más vitás momentumokkal is, mint a szentekhez való fohászzkodás vagy a szerzetesi fogadalom (ФЛОПОВСКИ 2014). A lényeg, hogy II. Jeremiás szerint a protestánsoknak kellene csatlakozni az ortodox egyházhoz és maradéktalanul elfogadni annak tanításait. A tübingeni tudósokat érdeklő kérdés viszont az, hogy készen állnak-e a keleti egyház és hívei, hogy elfogadják a protestáns tanítást, úgy, ahogy az az Ágostai hitvallásban szerepel. A későbbiekben még háromszor került sor levélváltásra, de mivel az álláspontok nem kerültek közelebb egymáshoz, II. Jeremiás 1581-ben megszakította a kapcsolatot a tübingeni teológusokkal. Levelében a következőt írta: „Megkérünk hát titeket, ne fáradozzatok tovább azon, hogy ezekről a dolgokról így írja-

¹ Kantakuzénosz Mihály (1510-1578) befolyásos só és bőr kereskedő, akit végül szultáni parancsra akasztottak fel (ЦБЕТКОБА 1976).

tok nekünk, minthogy ti az egyház fáklyáit, világító tanítóit és tanait hol így, hol úgy alkalmazzátok. Szavakban nagyra becsülittek őket, cselekedeteitekkel azonban elvetitek őket... Járjátok a magatok választotta utat! Ne írjatok nekünk többé a dogmákról, hanem csak azért, hogy fenntartsuk a barátságot, ha ezt valóban szeretnétek!”².

A következő kapcsolat felvételre a 17. században került sor, ortodox részről Cirill Lukarisz, konstantinápolyi pátriárka és közeli munkatársa, Metrophanes Kritopoulos voltak a kezdeményezők. Cirill Velencében és Padovában tanult, majd látogatást tett a svájci, német és holland területen, ahol kapcsolatba került protestáns egyetemi tanárokkal. 1601-ben Alexandriai, 1620-tól pedig Konstantinápolyi pátriárkává választották. Kritopoulos már fiatalon szerzetesi fogadalmat tett, majd 1617 és 1624 között az Oxfordi Egyetemen tanult, majd német egyetemeken folytatta tanulmányait. 1630-tól Alexandriában telepedett le, ahol 1636-tól már pátriárkai rangot kapott. A protestáns teológusokkal informálisan Metrophanes Kritopoulos vette fel a kapcsolatot, mint Cirill pátriárka különmegbízottja. Angliai tanulmányai és tárgyalásai idején írta a „18 válasz” c. munkát, amellyel az angliai teológusok által, a keleti kereszténységről feltett kérdésekre válaszolt. A német területen Helmstedtben Georg Calixtus és Hermann Conring kérésére megírta „A keleti katolikus és apostoli egyház vallomása” c. művét, amely számos előítéletet eloszlatozott a protestáns gondolkodók körében, azonban nem nyerte el a konzervatívabb protestáns teológusok tetszését, akik megakadályozták kiadását (РИБОЛОВ 2018). Cirill pátriárka sorsát viszont alapjaiban befolyásolták a protestáns teológusokkal fenntartott kapcsolatok, illetve igyekezete, hogy protestáns módra megreformálja az ortodox egyházat (többek között ő támogatta a Biblia újjörög fordításának elkészítését 1629 körül) – „protestáns” nézetei miatt többször is lemondatták, majd az angol és a holland nagykövetek nyo-

2 <http://-+/reformacio2017.hu/2017/03/20/21-szazadi-csodak-apropojan-az-ortodoxok-krisztust-akarjak-unnepelni-nem-az-egyhazszakadast/ford>. Békefy Lajos

mására visszahelyezték tisztségébe. Élete tragikus véget ért – felségárulással vádolták meg, és a janicsárok megfojtották 1638-ban (HADJIANTONIOU 1948).

PROTESTÁNS MISSIONÁRIUSOK A GÖRÖG ÉS A BOLGÁR TERÜLETEKEN

A keleti keresztény egyház és protestánsok következő kapcsolat felvétele már a 19. századi protestáns térítési mozgalmakkal kapcsolatos, amikor az Oszmán Birodalom területére angol és amerikai misszionáriusok érkeztek.

Az amerikaiak külföldre irányuló missziós tevékenységét az 1810-ben alakult Amerikai Külföldi Missziók Tanácsa (American Board of Commissioners for Foreign Missions) megalapítása mozdította elő. Először Indiában és a Szentföldön próbálkoztak térítő tevékenységükkel, majd 1819-ben érkeztek meg Izmirbe, az Oszmán Birodalom területére. A misszionáriusok tevékenysége a kezdetekben nem terjedt ki Bulgáriára, csak a török, örmény és orosz területeken dolgoztak. Céljuk volt a keleti keresztény egyházak megreformálása protestáns minta alapján, új hívek toborzása, illetve a muszlimok edukációja (SAHIN 2004; ERHAN 2000).

A bolgárok iránt először Elias Riggs (1810–1901) érdeklődött, aki 1839-ben érkezett Izmirbe, miután a már szabad Görögországban erősen korlátozták a protestáns misszionáriusok tevékenységét (ИИОПОВ 1974). Bár a misszionáriusok nagyon óvatosan igyekeztek eljárni az újjáalakult görög állam területén, és tevékenységüket főleg iskolák alapítására és könyvnyomtatásra korlátozták, helyzetük egyre bizonytalanabb lett, az ortodox egyház és az állam is egyre ellenségesebben viszonyult hozzájuk, ezért az ottani missziót gyakorlatilag bezárták (DOGAN 2013). Ebben az időszakban felügyelte szintén Izmirben Konsztantin Fotinov³ az Újszövetség újbolgár nyelvű

³ Konsztantin Fotinov (?-1858) – neves bolgár pedagógus, újságíró, az első bolgár folyóirat szerkesztője, kiadója, az első bolgár földrajztankönyv szerzője. Izmirben nyitott iskolát, ahol kapcsolatba került a protestáns misszionáriusokkal, akik bolgár betűkészletet is rendeltek nyomdájukba, ott nyomtatták ki az Újszövetség újbolgár nyelvű fordítását (KONSZTANTINOV 1929/2003).

fordítását, amit Neofit Rilszki készített (1840-ben jelent meg). Riggs érdeklődött a bolgár nyelv iránt, és összeállított egy kezdetleges bolgár grammatikát a misszionáriusok számára (Notes on the Grammar of the Bulgarian Language, 1843 – ШОПОВ 1974). A bolgár területet azonban elsőként az angol Benjamin Barker, a Brit Bibliatársulat képviselője járta be missziós céllal, benyomásait útleírásban is leírta (ЇОНОВ 1986). A térítés megkezdéséről csak 1856-ban született döntés, és ekkor teremtették meg az anyagi hátteret is. A Metodista Egyház kapta az észak-bolgár területet, az evangélikusok pedig a déli részt, egészen Albániáig. 1857-ben Henry Jones és Cyrus Hamlin körutazást tettek Bulgáriában, és jónak találták a térítés feltételeit. A Metodista Egyház ugyanebben az évben Albert Long és Wesley Prettiman misszionáriusokat küldte Észak-Bulgáriába, akik Sumenben (1857), Várnában, Tarnovóban és Tulcsában nyitottak missziót (ШОПОВ 1974). A déli területen Charles Morse vezetésével alakult misszió Edirnében (1858), aki 1862-ben Szófiába tette át székhelyét. Plovdivba William Merriam és James Clark ment (1859), előbbi rablógyilkosság áldozata lett 1862-ben. A plovdivi misszió-
nak és iskolának nem volt túl nagy sikere, a hittérítők számos konfliktusba keveredtek, a tanulók száma 10 év alatt összesen 30 fő volt. Ezért 1869-ben az intézményt Sztara Zagorába költöztették, ahol szintén 1859-ben kezdődött a térítés, illetve 1863-ban leányiskola is nyílt, ahol a bibliai ismeretek mellett közismereti tárgyakat és gyakorlati ismereteket (háztartásvezetés, varrás) tanítottak. Protestáns templom épült Kazanlakban, majd Mericsleriben is, ahol erős protestáns közösség alakult, és megnyílt a második protestáns imaház is (СТОЯНОВ 1964). Szófia után Charles Morse Szamokovba tette át székhelyét (1867), majd Banszkoba látogatott, ahol szintén alakult közösség, és itt épült az első dél-bulgáriai imaház. 1870-be Szamokovba költöztették a plovdivi és a sztarazagorai iskolákat, emiatt további misszionáriusok érkeztek oda (СТОЯНОВ 1964). A hittérítők még számos kisebb településen próbáltak tevékenykedni, kisebb sikerrel. Néhány helyen összetűzésbe keveredtek a pravoszláv bolgárokkal, akik ugyan kezdetben

örültek az iskoláknak és a bolgár nyelvű nyomtatott kiadványoknak, de nem voltak nyitottak a protestáns hittételek iránt. A misszionáriusokat többször kellett a török hatóságoknak a védelmükbe venni, illetve több helyen fel is kellett adni a missziós tevékenységet (СТОЯНОВ 1964; ШОПОВ 1974; ШИВАРОВ 2015).

A PROTESTÁNSOK ÉS BOLGÁR ÚJJÁSZÜLETÉS

1. A bolgár függetlenségi mozgalom és a protestáns misszionáriusok

A brit és az amerikai hittérítők a bolgár újjászületés második fázisában érkeztek, amikor a bolgárok két fő célkitűzése az egyházi és a politikai függetlenség megvalósítása volt. A krimi háború utáni időszak a bolgár társadalom szempontjából rendkívül feszült, a bolgárok lakta terület a békeszerződés egyenlőtlen feltételei miatt gazdasági válságban volt, miközben két párhuzamos szálon, napirenden volt a bolgár egyház függetlenedése a Konstantinápolyi Pátriárkatustól, illetve a harc a nemzeti, politikai függetlenségért az Oszmán Birodalomtól. A protestáns hittérítők, akiknek egyik célkitűzése a keleti egyház megreformálása volt, óhatatlanul belesöp-pentek a kiélezett vallási vitába, majd később fontos szerepet játszottak az Április Felkelés (1876) utáni véres megtorlás nyilvánosságára hozatalában.

A bolgárok és a Konstantinápolyi Pátriárkatust közötti harc 1859 után lángolt fel igazán, a protestáns térítők pedig azzal az elképzeléssel vették fel bolgár vezetőivel a kapcsolatot, hogy a 16. századi reformáció útjára terelhetik a bolgárok vallási életét. 1860. április 3-án, Húsvét napján Ilarion Makariopolszki kihirdette a bolgár egyház különválását a Konstantinápolyi Pátriárkatustól, ami futótűzként terjedt az egész bolgár területen, viszont sem a török hatóságok, sem a keleti egyház képviselői nem ismerték el, Ilariont pedig száműzésbe küldték. Ebben a feszült szituációjában, 1861-ben az Angol Evangéliumi Szövetség küldöttsége találkozott Todor Burmov, Nikola Tapcsilestov és dr. Zahari Strumski bolgár

vezetőkkel, és arról próbálta meggyőzni őket, hogy forduljanak a szövetséghez segítségért, amely saját részről fel fog lépni a protestáns államok képviselői előtt a bolgárok érdekében. A bolgárok levelét végül 33 neves bolgár képviselő és két bolgár püspök írta alá, azonban magasabb diplomáciai szinten a kérés nem vezetett eredményre (СТОЯНОВ 1964). Közben Elias Riggs megkísérelte meggyőzni a bolgárok néhány vezetőjét (pl. dr. Sztojan Csomakovot), hogy a bolgár egyházat protestáns alapokon kell átszervezni. Nem sokkal Ilarion Makariopolszki száműzetése előtt (amit 1861 és 1864 között töltött le) E. Riggs megpróbálta meggyőzni őt, hogy fogadja el az uniót az evangélikus egyházzal és a Bibliát, mint a hit egyedüli követendő szabályát. Levélben Ilarion Makarioposzki a következőt válaszolta: „A protestánsokkal egyetértésben mi is elfogadjuk az Ó- és az Újszövetséget, azokkal a szertartásokkal és szokásokkal egyetemben, amelyek régi idők óta léteznek a mi bolgár egyházunkban.” (КЛИАРК 2006). A későbbiekben számos konfliktust jegyeztek fel a protestáns térítők és a pravoszláv papok által feltűzelt lakosság között. Ezeknek egyik oka az egyházi függetlenségért vívott küzdelem felfokozott érzékenysége, amikor a bolgárok mindenkit, aki vallási ügyekben nem az ő álláspontjukat képviselte, potenciális ellenségként azonosítottak. Másik ok Oroszország képviselőinek aktív politikája a nyugati egyházi missziók tevékenységének akadályozására, azzal a hivatkozással, hogy a pravoszláv hit nélkül a bolgárok a nagyhatalmak és az Oszmán birodalom áldozataivá válnának, illetve, hogy ez a vallás az egyedüli, amely megfelel a szláv népek szellemi szükségleteinek⁴.

Miután 1870-től létrejött a Bolgár Exarchátus, a konfliktusok száma is csökkent. A protestánsok stratégiája is változott – a bolgár egyház megreformálása helyett kicsi, autonóm protestáns közösségeket igyekeztek létrehozni, több-kevesebb sikerrel, különösen Dél-Bulgáriában, pl. Banszko vagy

4 <http://www.bgblagovestie.com/download/book-plf.pdf>

Mericsleri, illetve tovább fejlesztették az iskolahálózatot (СТОЯНОВ 1964).

A protestáns hittérítők szerepe azonban felértékelődött a 1876-os Áprilisi felkelést követő véres megtorlások hírének kijuttatásában a nemzetközi sajtóba, illetve a sérültek és földönfutóvá váltak segélyezésének megszervezésében. Az első külföldi, aki meglátogatta a népirtás által legjobban sújtott területeket, James F. Clark volt. 1876. júliusa és szeptember között körbejárta a plovdivi területet, és megállapította, hogy az 56 falunak több mint a fele részlegesen vagy teljesen megsemmisült, a meggyilkolt bolgárok száma pedig csak ezen a területen ötezer körül van, de sokan haltak meg éhezés és betegségek következtében. Ő az első, aki Batak faluban⁵ is járt. Hat hónapon keresztül (1876 augusztusa és 1877 márciusa között) koordinálta és személyesen intézte a segélyek eljuttatását a rászorulókhöz. A segélyekről két alap gondoskodott: a Központi Jótékonyági Alap Bulgáriáért, illetve lady Emily Strangford segélyalapja a „Bulgarian Present Relief Fund”. Clark jelentései, amelyeket Henry Dwight egészített ki, azonban nem lettek publikálva, csak 1883-ban kerültek nyilvánosságra (ГЕНОВ 2013; ШОПОВ 1974). Lady Emily Strangford 30 000 fontot gyűjtött össze, 6 kórházat hozott létre a legelesettebb településeken (ahol 4 angol orvos és 6 nővér dolgozott, nekik a Robert College diákjai tolmácsoltak), támogatta a házak felújítását, népkonyhákat létesített, ruhákat osztott (МАРИНОВ 2006). Ebben nemcsak J. Clark, hanem Albert Long misszionárius is segítette. A segélyezés az 1877-78-as orosz-török felszabadító háború alatt is folytatódott. A protestáns hittérítők emellett elemi higiénára, praktikus szakmai és háztartási ismeretekre, puritán erkölcsre is oktatták a bolgár lakosságot. Ők hozták létre a Bolgár Antialkoholista Szövetséget is, amely 1892–1940 között működött (ГЕНОВ 2013).

⁵ 1876. május 1-én Batak falut körülzárták a török haderők. Bár a felkelők átadták a fegyvereiket, véres leszámolás kezdődött, aminek a végén az áldozatok számát 2000 fő körülire teszik.

2. A protestánsok és a Bibliafordítás új bolgár nyelvre

A reformáció egyik legfontosabb momentumja a Biblia kö-zérhetővé és mindenki számára elérhetővé tétele a nemzeti nyelvekre történő fordítások által. A bolgárok ugyan a 9. szá-zad óta megkapták a lehetőséget, hogy a keresztény hitet sa-ját nyelvükön gyakorolják, viszont a 19. századra az elavult egyházi nyelvezet gyakorlatilag érthetlenné vált a széles tö-megek számára. A bolgár nemzeti újjászületés programjának egyik sarkalatos pontja az, hogy az ismereteket beszélt bolgár nyelven juttassa el a bolgárokhoz, ahogyan azt Paiszij Hilendarszki „Szláv-bolgár történelem” c. művében is írja: „én az egyszerű bolgároknak egyszerűen írtam”⁶. A bolgár irodalmi nyelv kérdése a 19. század elejétől vált aktuálissá, több dialek-tus is szóba jött, mint az új irodalmi nyelv alapja. Az a tény, hogy végül az észak-keleti bolgár dialektus vált az irodalmi nyelv alapjává, nagyban összefügg a protestáns misszioná-riusok által szorgalmazott és finanszírozott Bibliafordítással. A protestáns bibliaegyesületek tagjai körében már 1815 körül felmerült, hogy szükség lenne a Biblia lefordítására új bolgár nyelvre. Az első kezdeményező Robert Pinkerton, a Brit Bib-liaegyesület képviselője volt, aki olyan bolgárokat akart fel-kutatni, akik képesek megfelelően lefordítani a Bibliát beszélt bolgár nyelvre. A tarnovói metropolita javaslatára Pinkerton Teodoszj Bisztriski archimandritához fordult, aki már 1819-től az Újszövetség fordításán dolgozott. 1822-ben jóváhagyták 5000 példány nyomtatását a Szentpétervári nyomdában (csak Máté evangéliuma készült el), azonban a fordítás grammati-kailag szegényes volt és az egyházi szláv verzió erős hatása érződött rajta. Mivel a fordítás minősége iránt már a nyomta-tás során kétségek merültek fel, kevesebb példányban adták ki a tervezetnél, illetve szinte azonnal kivonták a forgalomból (ЧОЛОВА 2007).

Szintén sikertelennek tekinthető Petar Szapunov fordítása is, amely 1828-ban jelent meg 1200 példányban (ez sem a tel-jes Újszövetség, csak a négy evangélium), azonban a rengeteg

6 Паисий Хилендарски: „История славянобългарска” – 1762.

grammatikai és nyelvi hiba miatt a bolgár lakosság nem fogadta el. Barker tervezte a megmaradt példányok felvásárlását és a kiadás újranyomtatását, de a sok hiba miatt elállt ettől (ЧОЛОВА 2007).

Az Újszövetség első sikeres, teljes és általánosan elfogadott fordítását új bolgár nyelvre Neofit Rilszki készítette el. Izmirben nyomtatták ki 1840-ben és 1859-ig hat kiadás jelent meg, a Konstantinápolyi Pátriárkatus erős ellenállása ellenére⁷. Maga a fordítás 1835 és 1837 között készült, és szigorú követelményeknek kellett megfelelnie – pontosan követnie kellett az eredeti szöveget, ha pedig a beszélt bolgár nyelvben nem volt meg a megfelelő szó, akkor az ószláv vagy a görög eredeti szót kellett használni, a fordítás végén pedig szöszedetben kellett elmagyarázni el az ismeretlen szavak jelentését. Az első fordítás nyugat-bolgár dialektusban készült, az újabb kiadásokat azonban átdolgozták és a kelet-bolgár nyelvjárás nyelvi szabályaihoz igazították (ТРИФОНОВА 2009; ПЕТРОВ-ИЛИЕВА–ДОНЕВ 2005).

A teljes Biblia kiadása szintén a protestáns misszionáriusok közreműködésével valósult meg, azonban közel három évtizeden át készült. A kezdetekben Konsztantin Fotinov dolgozott rajta 1851-től egészen 1858-ban bekövetkezett haláláig. A Zsoltárok fordítása 1855-ben jelent meg, majd a Példabeszédek, Mózes könyvei, és a Prédikátor könyve is. Ezek a fordítások erősen eltérnek a szláv változattól, feltételezhető, hogy a héber eredetiből készülhettek. 1858-ban Elias Riggs visszatért Konstantinápolyba, ahol az a döntés született, hogy a nyugat-bolgár nyelvjárásra jellemző elemeket ki kell venni az eddig elkészült fordításokból, ugyanis ez jobban megfelelne a bolgár nyelvi helyzetnek. Ez a döntés is hozzájárult ahhoz, hogy a bolgár irodalmi nyelv alapja a tarnovói (észak-kelet bolgár) nyelvjárás lett. Fotinov halála után

7 A pravoszláv metropoliták utasítást kaptak, hogy semmisítsék meg a protestáns Újszövetség példányait. Mivel a bolgár lakosság bojkottálta ezt, ekkor a görög egyházvezetés kijelentette, hogy a fordítás hibás. Az ellenőrzés során, amelyet Najden Gerov tanár, szótáríró végzett, azonban hibákat nem találtak (АНГЕЛОВА 2007).

a munkába Hrisztodul Kosztovics (Szecsan Nikolov) bolgár tanár kapcsolódott be (ШОПОВ 1978).

1857-ben érkezett Bulgáriába Albert Long a Metodista Egyház képviselőjében. A Bibliafordítás ügyében 1862-ben Elias Riggs-szel együtt felvették a kapcsolatot Petko Racsev Szlavejkov neves bolgár íróval⁸ a Biblia fordításával kapcsolatban. Szlavejkov azonnal megkezdte a munkát, feladata Neofit Rilszki fordításának felülvizsgálata volt a keleti bolgár nyelvjárás szerint. Ebben segítette őt Sztojan Mihajlovszki (a már említett Ilarion Makariopolszki testvére). Így alakult ki az öt fős fordítócsapat, bolgár részről Petko Szlavejkov, Hrisztodul Kosztovics és Sztojan Mihajlovszki, akik a fordítás tényleges munkáját végezték, illetve amerikai részről Elias Riggs és Albert Long, akiknek feladata a szakmai lektorálás volt.

1860-ban jelent meg a már felülvizsgált Ószövetség első kötete, éppen a „Bolgár Húsvét” idején, amikor a bolgár pravoszláv egyházi képviselők elvetették a Konstantinápolyi Pátriárkatus fennhatóságát, és elindultak a független bolgár nemzeti egyház felé vezető úton (ШОПОВ 1974). A teljes Bibliafordítás megjelenése 1871-ben, időben egybeesik a Bolgár Exarchátus létrehozásával, illetve hozzájárult a bolgár irodalmi nyelv kodifikációjához. Erről Petko Szlavejkov fia, Pencso Szlavejkov költő így ír: „A Biblia lefordítása véget vetett a nyelvi összevisszaságnak, a különböző nyelvjárások birkózásának az elsőségért, és létrehozta az irodalmi nyelvet. A Biblia megjelenése után (1871) elhalnak a viták a különféle bolgár nyelvjárások között – a kelet-bolgár lett a közös nyelv a gondolat harcosai és a nemzetudat számára.” (СЛАВЕЙКОВ 1901: 25). Minden pozitívuma ellenére a protestánsok által támogatott bibliafordítást az újraalakult bolgár pravoszláv egyház nem fogadta el, bár évtizedekig

⁸ Petko Racsev Szlavejkov (1827–1895): bolgár tanár, író, újságíró, néprajzkutató, a bolgár irodalmi nyelv egyik létrehozója.

használatban volt, mivel más fordítás nem volt. A bolgár pravoszláv egyház által megrendelt bibliafordítás 20 évi munka után, 1925-ben jelent meg⁹.

3. A protestánsok iskolahálózata

A protestáns térítők egyik legsikeresebb vállalkozása a színvonalas, modern iskolák megnyitása volt. Egy olyan időszakban érkeztek a bolgár területekre, amikor maguk a bolgárok is iskolaalapítási lázban égtek, és sorra alapították nemcsak az elemi ismereteket adó falusi iskolákat, hanem a szűkös lehetőségek ellenére szerteágazóbb ismereteket adó, osztályos iskolákat és gimnáziumokat is (az első bolgár gimnáziumot Vaszil Aprilov hozta létre 1835-ben Gabrovo városában). Az amerikai protestáns misszió által alapított első fiúiskola 1860-ban jött létre, Plovdivban, majd ezt követte 1863-ban a Sztara Zagorában létrehozott leányiskola¹⁰. 1871-ben a két iskolát Szamokovba költöztették, ami által létrejött a bulgáriai American College, amely a legrégebbi amerikai iskola az USA területén kívül. Kezdeti évei összefonódnak James F. Clark amerikai misszionárius sorsával, aki egész életét ennek szentelte. Az elkövetkezendő évtizedekben az iskola nagy tekintélyt vívott ki magának, komoly szerepet játszva a bolgár politikai és tudományos elit képzésben. Az első világháború után az Amerikai Külföldi Missziók Tanácsa felveti az iskola bezárásának ötletét, de az általános tiltakozás miatt ez nem valósul meg. 1926-ban az iskolát új szervezet – a Sofia American Schools, Inc. vette át, ekkor kezdődött az új iskolaépület felépítése a Szófia melletti Szimeonovo faluban. Az iskola 1930-ban készült el, ekkor 120 fiú és 190 leány tanulója volt. Az igazgató 1926-tól Dr. Floyd H. Black volt, aki 1942-ben

9 <https://www.pravoslavie.bg/въпроси-към-свещеника/библейските-преводи-на-български-ези/>

10 Visszaemlékezések szerint a városban protestáns fiúiskola is volt, de a bolgár közösség nehezen fogadta el őket. Amikor Theodor Byingtont 1867-ben Charles Morse váltotta, akkor a konfliktusok kiéleződtek, és Morse-t a török hatóságoknak kellett megvédeni a felháborodott bolgároktól. Ez volt az tényleges oka az iskola elköltöztetésének (ДОНЕВА 2011).

kényszerült arra, hogy elhagyja Bulgáriát. 1947-ben a bolgár kormány lefoglalta az iskola teljes ingó és ingatlan vagyonát, az épületeket pedig a rendőrség kezelésébe adta. A bulgáriai American College ezzel évtizedekre megszűnt létezni, és csak 1992. szeptemberétől nyitották meg újra¹¹.

1863-ban nyílt meg a Robert College, amely az egyik legtekintélyesebb és legnagyobb hatású amerikai protestáns oktatási intézmény az Egyesült Államok határain kívül. Az iskola Dr. Cyrus Hamlin kezdeményezésére alakult, Christopher Rhinelandert amerikai kereskedő támogatásával, az Isztambul melletti Bebek faluban lévő régi misszionárius iskola épületében. A tanítás megkezdése utáni évben iratkozott be az első bolgár hallgató, de két évvel később már az ott tanulók fele bolgár volt. A tananyagban matematika, természetismeret, gazdasági ismeretek, logika, politikatörténet, nemzetközi jog és filozófia szerepelt. Az itt végzettek között többen is komoly karriert futottak be az 1878-ban felszabadított Bulgáriában (ШОПОВ 1974).

Emellett a protestánsok más városokban is nyitottak iskolákat, például 1871-ben Banszkoban létesült protestáns imaház és iskola (itt működött az egyik legsikeresebb protestáns közösség Bulgáriában), 1881-ben Lovecsben megalakult az Amerikai Elemi Leányiskola, amely 1900-tól 7 osztályos, 1922-től pedig 11 osztályos iskolaként és internátusként működött.

A protestánsok nemcsak a felsőbb oktatás szervezésében nyújtottak segítséget a bolgároknak, hanem a kisgyermeknevelésben is – Elisabeth Clark (James F. Clark leánya) 1898-ban hozott létre óvodát Szamokovban, ami két évvel később Szófiába költözött. Az óvodát és a mellette működő óvónőképző iskolát rendszeresen látogatták a Szófiai Egyetem pedagógushallgatói is, ott továbbképzéseket tartottak a bolgár óvónőknek. 1923-ban E. Clark sokéves munkájának eredményeként törvény született, amely minden 20 ezer lakos fölötti települést kötelezett óvoda megnyitására (КУЛИЧЕВ 2008; ГЕHOB 2013).

11 <https://www.acs.bg>

A felszabadulás (1878) utáni bolgár állam és a protestáns iskolák viszonya azonban közel sem volt felhőtlen. A bolgár politika arra törekedett, hogy egységes, az állam által ellenőrzött oktatáspolitikát folytasson, és az oktatást is ennek szellemében szervezze meg. A protestáns iskolahálózat iránt is megnyilvánuló bizalmatlanság következtében a szamokovi iskola csak nehezen tudott új épületet építeni, illetve az 1891-es oktatási törvény megvonta tőlük a gimnáziumi státuszt, emiatt az ott végzettek csak különbözeti vizsgák után tanulhattak tovább a felsőoktatási intézményekben. 1911-től a bolgár állam megszüntette az alapfokú egyházi iskolákat, és állami monopóliumot vezetett be az általános iskolai oktatásra. A protestáns iskolák csak 1915-ben kapták vissza gimnáziumi státusukat (ХРИСТОВ 1981).

A PROTESTÁNS MISSZIÓK TÉRÍTÉSI TEVÉKENYSÉGE

Az amerikai térítők egyik alapvető célja a protestáns tanok terjesztése volt a balkáni népek között. Ennek keretében kezdeményezték a Biblia lefordítását bolgár, görög, örmény nyelvre, hozták létre az iskolahálózatot és segélyezték a rászorulókat. A kezdeti terv a pravoszláv egyház megreformálása lett volna, de nagyon hamar világossá vált, hogy a Konstantinápolyi Pátriárkatus erősen ellenáll ennek a törekvésnek, a független Görögországból pedig gyorsan távozásra kényszerítették a térítőket. A bolgárok között megkezdett térítő tevékenység elején a misszionáriusok segítették a független bolgár egyház létrehozására irányuló harcot a bolgár nyelvű Újszövetség és Biblia kiadásával, illetve megpróbálták rábeszélni a bolgár képviselőket, hogy fogadják el a protestáns hittételeket és az uniót a protestáns egyházzal, ami által a bolgárok megszabadulhattak volna a Konstantinápolyi Pátriárkatus fennhatóságától. Miután ezek a törekvések nem vezettek eredményre, kezdték meg a térítést és a protestáns közösségek létrehozását a bolgárok között. Ez a tevékenység objektíven is kudarcnak tekinthető: 1860-tól 13 év alatt 109 embert térítettek meg, 1883-ra protestánsok száma 150 körülire tehető, viszont az

elemi iskolák száma 15. 1894-re az országban 24 misszionárius és 78 bolgár segítő dolgozott, 42 imaházuk működött, a hívek száma ugyan jelentősen növekedett, de így sem nagyon nagy: 2 278 fő. A vasárnapi iskolákat 1886 tanuló látogatta (ГЕНОВ 2013). Az áttértett bolgárok száma az elkövetkezendő években lassan növekedett, 1900-ban 4524 fő, 1910-ben 6396 fő, legtöbben pedig 1934-ben voltak: 8371 fő.

Az 1946-os népszámlálás nem rögzítette a protestáns hívek számát. Becsült adatok szerint (a Bolgár Pravoszláv Egyház és a vallási kultuszok ügyével foglalkozó Bizottság szerint) 1977-ben számuk kb. 5127, 1988-ban pedig már 10 650 fő (ДОНКОВА 2014).

A protestánsok száma a rendszerváltás után indult igazán növekedésnek: 1992-ben 21 878 fő, 2001-ben 42 308 fő, a 2011-es népszámláláskor pedig 64 476 fő vallotta magát protestáns vallásúnak¹². Etnikai szempontból 2011-ben a protestánsok közül 36 613 fő bolgár, 23 289 roma и 2 400 török nemzeti-ségű. A templomok, imaházak száma 80, a regisztrált külföldi misszionáriusok kb. 300-an voltak az országban 2011-ben (ДОНКОВА 2014). A számbeli növekedés oka valószínűleg a rendszerváltás óta aktivizálódott protestáns térítés eredménye, amelyet segít az a tény is, hogy a szocialista rendszer idején általánosan tiltott vallási tevékenység eltávolította a híveket a hagyományos egyházaktól.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban kísérlet történt arra, hogy számba vegyük a Reformáció hatásait a Nyugat-Európával közvetlenül nem érintkező, a 14-15. század óta közel 5 évszázadon keresztül oszmán török fennhatóság alatt élő pravoszláv keresztények (görögök és bolgárok) vallási és kulturális életére. A korai kapcsolat felvételi kísérletek csak a Konstantinápolyi Pátriárkatus görög nemzetiségű, magas egyházi rangot viselő tag-

12 A „protestáns” megjelölés gyűjtőfogalom, amely a Pütkösi, Baptista, Lutheránus, Metodista és Evangélikus Egyházak híveit jelenti (ДОНКОВА 2014).

jait érintették. Az első kontaktus kezdeményezői a tübingeni protestáns professzorok voltak a 16. század második felében, céljaik között a protestáns tanok bemutatása szerepelt, illetve egyfajta visszatérés a régi keresztény gyökerekhez. Személyes közvetítőként Stephan Gerlach lépett fel, aki nemcsak a leveleket adta át, hanem személyes kapcsolatokat is kialakított többek között II. Jeremiás pátriárkával is. Több évi levelezés után azonban világossá vált, hogy a két egyház között áthidalhatatlan a szakadék, ekkor a pátriárka kérésére a kapcsolat megszűnt. Egy évszázaddal később a Nyugat-Európában végzett reformer pátriárka Cirill Lukaris kezdeményezett párbeszédet német és angol protestáns teológusokkal, de igyekezete, hogy megreformálja a keleti egyházat teljes kudarcot vallott, és végül az életébe került. Elkészült viszont a Biblia első fordítása újjörög nyelvre.

A 19. század első évtizedeiben brit és amerikai misszionáriusok érkeztek az Oszmán Birodalom területére térítési, oktatási és felvilágosítási szándékkal. Eredeti céljuk a szentföldi népek és a muszlimok megtérítése, amelyről azonban gyorsan kiderült, hogy megvalósíthatatlan. Ekkor fordították figyelmüket a keleti keresztények – görögök, örmények és bolgárok – felé, székhelyüket pedig Izmirbe helyezték, ahol nyomdát is nyitottak. A független görög állam megalakulása után világossá vált, hogy ott a protestáns térítőket nem látják szívesen, ezért a missziós tevékenység a bolgárok felé terelődött. Az amerikai protestánsok éppen az egyházi és nemzeti függetlenségért vívott harc idején érkeztek Bulgáriába, a bolgárok pedig ebben az időszakban minden segítségért hálásak voltak. A protestánsok segítettek az Újszövetség, majd később a teljes Biblia fordításában és kiadásában, azonban alapjaiban félreértették a bolgárok függetlenségi törekvéseit, amikor a reformációhoz hasonlították őket. Az a tervük, hogy protestáns irányba tereljék a bolgárokat és az egyházukat, teljes kudarcba fulladt, számos konfliktusba keveredtek a bolgár pravoszláv közösség tagjaival. A bizalmatlanságot nemcsak a bolgár társadalom zárt jellege, hanem az orosz diplomácia is erősítette, illetve az a tény is, hogy a bolgárok vallása és

nemzettudata erősen összekapcsolódott. Erről L. Bont miszionárius így írt 1870-ben: „Hogyan lehetsz egyszerre bolgár és protestáns is, ez nekik [bolgároknak] érthetetlennek tűnik.” (МИШКОБА 2006). A bolgárok erős pravoszláv tudata, amely minimális vallási ismeretekkel párosult, a népi mitológiával és a népszokásokkal együtt hozta létre azt a népi kereszténységet, amely a hagyományos bolgár kultúra alapját alkotta. Felvilágosult, protestáns szemmel nézve ez nyilván nem volt több, mint elavult, babonás téveszmék összessége, de a bolgárok számára ez egyben identitásuk alapját is jelentette. Az amerikaiak esetenként kioktató stílusa sem mindig nyerte el tetszésüket, például Sztara Zagorában, az iskolanyitás kapcsán hangzott el a következő vélemény bolgár részről: „A közösségünk gondoskodik mind a fiúk, mind lányok oktatásáról, nincs arra szükség, hogy idegenek jótékonykodjanak, a jó miszionáriusok pedig elmehetnek tanítani a vad népeket Afrikába, akik nem gondoskodnak a fiataljaik oktatásáról.” (СЛАБОВ 2008, 85– 86). A protestánsok által alapított iskolák eredeti elgondolása a vallási tanok terjesztése volt, de mivel hamar megértették, hogy a bolgárok erre nem fogékonyak, ezért egyre több praktikus, illetve természettudományos ismeretet iktattak be, ami vonzóvá tette iskoláikat. A magas szintű ismereteket, kiváló angol nyelvtudást adó intézmények, mint az American vagy a Robert College végül fontos szerepet játszott a bolgár politikai és tudományos elit formálódásában.

A miszionáriusok fontos érdeme a teljes Biblia bolgár nyelvű fordításának megszervezése, koordinálása, a szöveg ellenőrzése, illetve kinyomtatása és terjesztése. Ez a fordítás közvetve hozzájárult a bolgár irodalmi nyelv formálódásához. A bolgár pravoszláv egyház ugyan nem fogadta el, de mivel a hivatalos bolgár Biblia csak 1925-ben jelent meg, a protestáns Bibliafordítás 55 éven keresztül egyedüli volt, és csak az első kiadás évében (1871) 36 ezer példány kelt el.

A Bulgáriába küldött miszionáriusok, illetve tanítványaik voltak az elsők, akik az 1876-os Áprilisi felkelés utáni megtorlásokról pontos információkat küldtek az Egyesült

Államokba és Nagy Britanniába, amelyek azután kikerültek a sajtóba, és felhívták a nyugati országok közvéleményének figyelmét a bolgár kérdésre. Emellett nagyszabású gyűjtést is rendeztek a bolgárok megsegítésére, kórházakat létesítettek, részt vettek a lerombolt települések újjáépítésében. Az erős szociális érzékenység végig jellemző volt rájuk, üzemeltettek árvaházakat, higiéniaira, egészséges életmódra tanították a lakosságot, megalapították az antialkoholista egyesületet.

Az amerikai protestáns misszionáriusok kétségtelenül sokat tettek a bolgárokért a 19. század második felében, viszont felmerül az a kérdés is, hogy a bolgár lakoságnak mégis mekkora részéhez juthattak el. Missziós állomásaik csak a nagyobb városokban voltak, de hosszútávon ezek közül csak a Szamokovban, Banszkoban és a Szófiában lévők maradtak fenn. A misszionáriusok száma is nagyon alacsony volt, egyszerűen 30 térítónél több nem tartózkodott Bulgáriában, bolgár segítőik száma sem volt magas. Éppen ezért érthető, hogy a kezdetekben erőfeszítéseik a bolgár vezető rétegek (egyházi és világi) megnyerésére irányultak, a cél pedig a bolgár egyház protestáns típusú átalakítása lett volna. Ez az elitista hozzáállás több esetben is felháborodást vált ki az egyszerű bolgárok részéről, akik egyrészt nem megreformálni, hanem függetleníteni szerették volna az egyházukat, másrészt végtelenül bizalmatlanok voltak a másvallású idegenekkel szemben. A források és a szakirodalom tükrében nagyon nehéz pontosan megítélni a protestáns térítő tevékenységének tényleges hatásait, mert az írások gyakran politikai és vallási álláspontokat tükröznek, azonban a Bibliafordításban és az 1876-os megtorlások ügyében nyújtott segítség megítélésében alapvetően konszenzus figyelhető meg.

A tanulmány egy négy évszázados időszakban a nyugati, protestáns és a keleti, ortodox vallás képviselői között zajló kommunikációt mutatta be. Az új iránt nyitott, belülről reformálódó, éles konfrontációkat is vállaló protestánsok és a bezárkózó, minden újnak ellenálló ortodoxok, akik egy más vallású birodalmon belül próbáltak túlélni és fennmaradni, nehezen tudtak volna konszenzusos álláspontot kialakítani,

hiszen álláspontjából egyik sem akart engedni. És itt nemcsak merev hitbeli kérdésekről van szó, hanem hatalomféltésről és kicsinyes egyéni érdekekről is. Bármilyen rossz is volt a keleti keresztény egyház helyzete az Oszmán Birodalmon belül, mégis az egyházfő volt a többmillióes keresztény lakosság hivatalos képviselője, a mindent átszövő korrupció egyik haszonélvezője, aki a külföldi misszionáriusokban saját hatalmának veszélyeztetőit látta. Az a rövid időszak, amikor a bolgár egyházi vezetők kommunikációt folytattak a protestáns hittérítőkkal, az egyházi függetlenségért vívott békés harc kritikus pillanata volt, hozzájuk csatlakozni azonban nem állt szándékukban. Nemzeti, független bolgár pravoszláv egyházat akartak, a Reformáció újításai még a 19. században is messze álltak tőlük. Ebben keresendő a protestáns térítés viszonylagos kudarca is, hiszen addig, amíg a bolgároknak (illetve a többi balkáni népnek is) erős, élő kapcsolata volt a nemzeti egyházzal, nem volt lelki szükségletük, hogy más vallási irányzathoz csatlakozzanak.

IRODALOM

- АНГЕЛОВА Пенка, 2007: Трудът на Джеймс Ф. Кларк „Библейските дружества, американските мисионери и националното възраждане на България. *Годишник на департамент „История“* 2. 283–314.
- ГЕНОВ Румен, 2013: Среца и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда XIX-XX век. <http://protestantstvo.com/sreshta-i-vzaimodeystvie-na-kulturite-amerikanskoto-misionersko-semeystvo-klark-i-balgarskata-sreda-hih-hh-vek/>
- ГЕРЛАХ Стефан, 1976: Дневник от едно пътуване до Османската порта в Цариград. София: Издателство на Отечествения фронт.
- ДОНЕВА Ваня, 2011: Протестантската пропаганда в Ески Загра. *Societas classica*, 147–164.

- ДОНКОВА ЖАСМИНА, 2014: Протестантската общност в България след 1989 г. Свет 3. <https://www.svet.bg/протестантската-общност-в-българия-с/>
- ЙОНОВ Михаил (съст.), 1986: Немски и австрийски пътеписи за Балканите 15-16 век. София: Наука и изкуство.
- КЛАРК ДЖЕЙМС Ф., 2006: Библията и българското Възраждане. София:МАК.
- КОНСТАНТИНОВ Георги, 1929: Константин Фотинов. Живот – творчество – идеи. I. София: Факел. (Máso-dik kiadás: 2003, Варна: LiterNet.) Elektronikus változat: <https://litenet.bg/publish9/marnaudov/bpisateli/1/content.htm>).
- КУЛИЧЕВ Христо, 2013: ЕлизабетКларк и предучилищното възпитание в България. *Годишник на департамент „История“* 2. 316–323.
- МАРИНОВ Александър П., 2006: Лейди Странгфорд и Перушица. *LiterNet* 7. https://litenet.bg/publish19/al_marinov/leidi.htm
- МИШКОВА Дияна, 2006: В търсене на балканския оксидентализъм. Анамнеза, 1. 1–32.
- ПЕТРОВ Момчил, ИЛИЕВАВесела, ДОНЕВ Доний К., 2009: Българската библия: преводът на Фотинов. <http://protestantstvo.com/balgarskata-bibliya-prevod-dat-na-fotin/>
- РИБОЛОВ Светослав, 2018: Диалогът между протестантите и вселенската патриаршия през XVII век. Християнство и култура. <http://www.hkultura.com/news/detailed/1822/>
- СЛАВЕЙКОВ Пенчо, 1901: П. Р. Славейков, Избрани съчинения (предговор). Книга I. София:
- СЛАВОВ Господин, 2008: Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX в. СтараЗагора: Кота.
- СТОЯНОВ Маньо, 1964: Начало на протестантската пропаганда в България. Известия на Института за история 14–15, 45–67.

- ТРИФОНОВА Ива, 2009: Към историята на новобългарския превод на Библията (преводаческите бележки на Неофит Рилски). *LiterNet* 7. https://litenet.bg/publish20/i_trifonova/kum_istoriata.htm
- ФЛОРОВСКИ Георги, 2014: Патриарх Йеремия II и лутеранските богослови. https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,19059/view,article/
- ХРИСТОВ Христо, 1981: Протестантските мисии в България през XIX век. Годишник на Духовната академия. София.
- ШИВАРОВ Стоян, 2015: Шумен и началото на мисията в България. Докторантски изследвания в социалните и хуманитарните науки. Традиции и новаторство. София: Изток-запад, 176–188.
- ШОПОВ Петър, 1974: Пропагандата и просветната дейност на американските библиейски общества в българските земи през 19 век. Известия на Института по история. 23. 149–184.
- ШОПОВ Петър, 1978: Първите зикове и културни връзки между българи и североамериканци. Исторически преглед 6. 78–98.
- ЦВЕТКОВА Бистра, 1976: Предговор. Дневник от едно пътуване до Османската порта в Цариград. София: Издателство на Отечествения фронт, 5–13.
- ЧОЛОВА Цветана, 2007: Към въпроса за библиейските преводи в България. Годишник на департамент „История“ 2. 112–139.
- BENZ Ernst, 1949: *Wittenberg und Byzanz: Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche*. Marburg: Elwert-Gräfe und Unzer.
- DOGAN Mehmet Ali, 2013: *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and „Nominal Christians“: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire*. Salt Lake City: University of Utah.

- ERHAN Cagri, 2000: Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/670/8532.pdf>
- HADJANTONIOU, G. A., 1948: Cyril Lucaris: his Life and Work. file:///C:/Users/User/Downloads/0074081c.pdf
- ŞAHİN Emrah, 2004: Errandin to the East; A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman Istanbul during the XIX Century. Ankara: Bilkent University